

QOHUM DİLLƏRİN MÜQAYISƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ DİLÇİLİK ELMİNİN APARICI SAHƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Aygül MİRZƏYEVA*

Açar sözlər: müqayisə, qohum dillər, təsnifat, türkologiya, metod

XÜLASƏ

Müqayisə öyrənmənin olduqca əhəmiyyətli komponentidir. Belə ki, hər hansı bir məfhumun öyrənilməsində onun digər məfhumlarla müqayisədə əxz etdirdiyi spesifik və ümumi xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması mühüm rol oynayır.

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti qohum, yəni mənşəcə eyni olan, bir ulu dildən törəyən dillərin müqayisəli öyrənilməsidirsə, M.Kaşğarlının öz əsərində bu metoddan məharətlə istifadə etdiyini demək mümkündür. O, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratmış, zəngin ərəb dili ilə qarşılaşdırmışdır.

Qohum dillərin müqayisəli-tarixi metod əsasında tarixilik, coğrafi baxımdan yerləşmə, dil xüsusiyyətləri və s. prinsiplərlə öyrənilməsi dillərin qohumluq dərəcəsinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır.

Müqayisə öyrənmənin olduqca əhəmiyyətli komponentidir. Belə ki, hər hansı bir məfhumun öyrənilməsində onun digər məfhumlarla müqayisədə əxz etdirdiyi spesifik və ümumi xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması mühüm rol oynayır. İki və daha artıq obyektin ehtiva etdiyi ortaq cəhətlərin mövcudluğu tədqiqatçıya ümumiləşdirmə aparmaqda kömək edir. Dilçilik sahəsində də elmi tədqiqatların aparılmasında müqayisədən başlıca metod kimi istifadə olunur. Belə ki, xüsusilə dillərin diaxronik aspektdən öyrənilməsi zamanı müqayisədən yan keçmək mümkün deyildir.

Dilçilik sahəsində müqayisə metodundan danışarkən müqayisəli-tarixi, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma növlərindən bəhs olunur. Əsasən, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma şəklində aparılan təsnifata tarixi-müqayisəli metodu V.İ.Koduxov əlavə edir. V.İ.Koduxova görə, müqayisəli-tarixi metod qohum dillərin öyrənilməsi, tarixi-müqayisəli metod isə müəyyən bir dilin öyrənilməsi zamanı tətbiq olunur.

Meyenin tarixi-müqayisəli metodla bağlı yanaşmasına əsaslanan A.Axundov müqayisəli metodun tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi olaraq iki növə ayrılmasını qəbul etməyərək yazır: "... müqayisəli-tarixi metod ayrı-ayrı və ya qohum dillərin tarixini öyrənmək üsuludur. Müqayisəli-tarixi metodun məqsədi dillərin tarixini yaratmaqdır. Müqayisə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün sadəcə vasitədir. Məsələyə belə yanaşdıqda dilçilikdə müqayisə üsulunun tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi kimi iki növünü qeyd etməyə, şübhəsiz, ehtiyac qalmır" (1, 230).

A.Qurbanov isə tarixi-müqayisəni metod deyil, tədqiqat üsulu adlandıraraq dilçiliyin başlıca müstəqil metodları kimi sadaladığı bir neçə metoddan biri olan tarixi metodun içərisində verir və konkret bir dilin inkişaf tarixinin öyrənilməsində əsas vasitə hesab edir.

* AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutunun dissertantı.

E-mail: mirzeli89@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0485-3097>

Müqayisəli metodun üç növünü göstərən V.İ.Koduxov qohum dillərin öyrənilməsində tətbiq olunan müqayisəli-tarixi metoda belə tərif verir: “1. Müqayisəli-tarixi metod – bu ən qədim dövrdəki səs və formaların bərpa edilməsindən başlamış indiyədək qohum dillərin quruluşunun qanunauyğun inkişafını aydınlaşdırmaq üçün tətbiq edilən tədqiqat üsulu və təhlil metodikaları sistemidir” (7, 256). Ağamusa Axundov müqayisəli-tarixi metoddan danışarkən qeyd edir: “...müqayisəli-tarixi metod ayrı-ayrı və ya qohum dillərin tarixini öyrənmək üsuludur” (1, 230).

Ə.Rəcəbli müqayisəli-tarixi metodla bağlı qeyd edir: “Müqayisəli-tarixi metod öz tədqiqat üsuluna görə yalnız qohum dillərin, yəni mənşəcə eyni kökdən olan dillərin araşdırılmasına tətbiq edilə bilər. Dillərin qohum olması, eyni mənşədən olması onların bir mənəbdən bir ulu dildən törəməsi, yaranması deməkdir” (5, 125). *Bu metoda dilçilikdə “müqayisəli-genetik metod” da deyilir* (4, 365).

Beləliklə, müqayisəli-tarixi metodla qohum dillər qarşılaşdırılaraq tarixi aspektdən müqayisəyə cəlb olunur, dil faktlarının tarixi inkişafı izlənilir.

Müqayisəli-tarixi metodun yaranma tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, dillərin qohumluğunu mövcud dillərin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq sübut etməyi əsas götürən metod müəyyən qədər qədim tarixə malikdir.

Məlum olduğu kimi, dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodun banisi olaraq görkəmli alman dilçisi F.Bopp göstərilir. O, 1816-cı ildə nəşr etdirdiyi “Sanskrit dili feilinin təsrif sistemi yunan, latın, fars və german dilləri feilinin təsrifi ilə müqayisədə” adlı əsərində sanskrit dilinin bir sıra Avropa və Asiya dilləri ilə qohum olduğunu dil faktları ilə sübut edərək, müqayisəli-tarixi metodun ilk nümunəsi sayılan əsəri dünya dilçilik elminə təqdim etmişdir. Beləliklə, F.Bopp həmin dillərin qohumluğunu sübut etməklə yanaşı, dillərin tədqiqində elmi-tədqiqat üsulu kimi müqayisəli-tarixi metodu da kəşf etmiş oldu.

Bundan başqa, 1819-cu ildə alman dilçisi Y.Qrimm “Alman qrammatikası”, 1820-ci ildə rus dilçisi A.A.Vostokov “Slavyan dili haqqında mühakimə”, 1821-ci ildə Danimarka dilçisi Y.Bredsdorf “Dil dəyişmələrinin səbəbləri haqqında” əsərləri ilə müqayisəli-tarixi metodla yazılan ilk əsərlərin müəllifləri kimi dilçilik tarixində mühüm yer tuturlar.

Əslində, F.Boppdan 2 il qabaq – 1814-cü ildə Danimarka dilçisi R.Rask “Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat, yaxud island dilinin mənşəyi” əsərində müqayisəli-tarixi metoda əsaslanan ilk əsəri yazır, lakin əsər həmin il deyil, 1818-ci ildə nəşr olunduğundan bu metodla yazılan ilk əsər kimi F.Boppun əsəri tarixə düşür.

Yazılı abidələr hər hansı bir dilin keçdiyi inkişaf yollarının, fonetik, leksik və qrammatik sistemində baş verən təkamül proseslərinin, dəyişmələrin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan ümümtürk yazılı abidələri türk dillərinin tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdir. Onların tədqiqi nəticəsində türk dillərinin spesifik xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin inkişafı tarixi aspektdə araşdırılır.

Yazılı abidələrin dilinin tədqiqi dilçilik elminə böyük töhfələr vermiş, dil vahidlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində böyük rol oynamışdır.

Metodun kəşf edilməsinə qədər dillərə müqayisəli yanaşma ilə bağlı bir çox fikirlər söylənmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin qeyd edilən faktların hamısından öncə XI əsrdə (1072-1074) eynilə R.Rask kimi, Mahmud Kaşğari də əsərinin nəşr olunmaması səbəbindən elm aləminin diqqətini cəlb edə bilməmişdir. Belə ki, dillərin müqayisəli tədqiqi ilə ilk dəfə Türk dünyasının böyük dil bilicisi M.Kaşğari məşğul olmuşdur və dillərə müqayisəli baxışın yaranması məhz onun adı ilə bağlıdır. O, “Divanü lüğət-it-türk” əsərində bütün türk dillərinin müqayisəli lüğətini tərtib etmiş, zəngin qrammatik izahlar vermişdir. Əsrlər sonra – XIX əsrin əvvəllərində Avropa dilçiliyində müqayisəli-metod üçün zəmin yaranmışdır.

Türk xalqlarının əzəmətinə qeyd edən, onların dilinin öyrənilməsinin vacib olduğunu hesab edən türk Qaraxanlılar dövlətinin sərkərdəsi Mahmud Kaşğari bu möhtəşəm əsəri ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazıya almışdır. O, 10-15 il bütün türk torpaqlarını gəzib dolaşaraq 30-dan çox

türk ləhcəsini incəliklərinə qədər öyrənmiş, oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, xaqaniyyə, tatar, türkmən, başğırd, uyğur, çaruk, arğu, kəncək, uğrak, beçənək, kay, itliq, çigil, barsğan, uç, köçə, suvar, basmıl, çumul, tuxsı, çaruk, yəmək, yabaku ləhcələri ilə yanaşı, türk olmayan, lakin türkcə danışan xotənlərin, tübütlərin və digər xalqların da dilini tədqiq etmişdir.

Müqayisəli-tarixi metod dillərin tarixi aspektdən öyrənilməsini nəzərdə tutur və bu metoda əsasən dünya dilləri geneoloji baxımdan təsnifatlandırılır. Mahmud Kaşğari türk dillərini iki prinsipə əsasən təsif etmişdir: dillərin saflığı; fonetik və morfoloji.

Türk dillərini saflıq baxımından təsnif edən Kaşğari oğuz, qıpçaq, peçeneq, toxsi, yağma, basmal, yabğu, çarun, başkurd dillərini saf türk dilləri qrupuna aid edir və bu bölgünü edərkən mənşə baxımından əsl türk olan türklərin dillərini əsas götürmüşdür. Türk dilindən başqa da dildən istifadə edən xalqların dillərini isə saf olmayan türk dilləri hesab etmiş, bu qrupa qabğaç, tatar, xıçay dillərini aid etmişdir (4, 110).

Mahmud Kaşğari türk dillərinin fonetik və morfoloji əlamətlərə iki qrupa (Şərq qrupu və Qərb qrupu) ayırmışdır. Şərq qrupuna toxsi, yağma dillərini, Qərb qrupuna isə oğuz, qıpçaq, beçənək dillərini daxil etmişdir (4, 109).

Qədim təsnifat tarixinə malik olan türk dillərinə müxtəlif türkoqlar tərəfindən müxtəlif bölgülər verilmişdir. Türk dillərinin təsnifləndirilməsi daha çox rus türkoqların diqqət mərkəzində olmuş və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif təsnifatlar verilmişdir. Bunlardan bəziləri türkologiya sahəsində fəaliyyət göstərən dilçilər tərəfindən qəbul olunub əlavələr edilsə də, bəziləri qüsurlu və ya natamam hesab olunmuşdur. Daha çox İ.N.Berezin, V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç və N.A.Baskakovun təsnifatları geniş yayılmışdır. Bəzi Avropa dilçiləri də əsasən adıçəkilən alimlərin bölgülərini qəbul etmiş və üzərində müəyyən dəqiqləşmələr aparmışlar.

Azərbaycan dilçiləri də əsasən rus türkoqların vermiş olduqları təsnifatlara söykənərək türk dillərini müəyyən əlamətlərə görə ayırmış və öz bölgülərini vermişlər. B.Çobanzadə V.V.Radlovun verdiyi təsnifata əsaslanmış və türk dillərini Şərq qrupu, Qərb qrupu, Orta Asiya ləhcəsi və şivələri, Cənub-qərb qrupu olmaqla dörd qrupa bölmüşdür. Radlovun təsnifatını doğru qəbul etmə səbəbini izah edərkən müəllif, Radlovun türk dillərini qruplara bölərkən coğrafi, etnoqrafik əlamətlərlə bərabər, dil xüsusiyyətlərini nəzərə almasını əsas götürmüşdür. O, eyni zamanda qeyd edir ki, hər bir dil digərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, oxşar xüsusiyyətlər də daşıyır. Buna görə də dillərin tam təsnifatını vermək çətindir. B.Çobanzadə türk dillərini cığatay və oğuz olmaqla iki böyük qrupa bölməyin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd edərək cığatay qrupuna “özbək, sart, tarancı, Altay, barabin, urpağay, Volqaboyu tatarları, şimali Krım (noqay, yaxud çöl və bunlara yaxın qaraçay, kumuk) və s.” (2, 72); oğuz qrupuna isə “türkmən, Azərbaycan, Osmanlı, cənubi Krım və s.” (2, 72) dilləri aid edir.

F.Zeynalov türk dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini nəzərə alaraq bu dilləri fonetik, leksik-qrammatik əlamətlərə əsasən aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

- I. Oğuz qrupu: Azərbaycan, türkmən, türk, qaqaüz, Krım tatar dilləri;
- II. Bulqar qrupu: tatar, başğırd, qaraçay-balkar, qumuq, karaim dilləri;
- III. Qıpçaq qrupu: qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay dilləri;
- IV. Karluq-uyğur qrupu: özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri;
- V. Uyğur-oğuz qrupu: tuva, karakas, xakas, komandin, şor, kuyerik, tobol, barabin dilləri;
- VI. Çuvaş dili;
- VII. Yakut dili.

Beləliklə, türkoqların verdiyi təsnifatlara əsasən, Azərbaycan dili türk, türkmən və qaqaüz dilləri ilə birlikdə Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunun oğuz yarımqrupunu təşkil edir. Əksər təsnifatlar bu tərkibdə verildiyi halda, bəzi türkoqların fərqli yanaşmalarını da müşahidə edirik. Belə ki, qaqaüz dili bəzi təsnifatlarda yer almamış, bir sıra alimlərin fikrincə, qaqaüz dili ayrıca dil deyil, sadəcə türk dilinin dialekti hesab olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri təsnif olunarkən müxtəlif prinsip və əlamətlər əsas götürülmüşdür. Hər bir alim türk dillərinə fərqli aspektlərdən yanaşmış və əsasən, coğrafi ərazi, tarixilik və dil xüsusiyyətlərinin tarixi inkişafı prinsipləri üzrə bölgülər vermişlər.

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti qohum, yəni mənşəcə eyni olan, bir ulu dildən törəyən dillərin müqayisəli öyrənilməsidirsə, M. Kaşğarının öz əsərində bu metoddan məharətlə istifadə etdiyini demək mümkündür. O, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratmış, zəngin ərəb dili ilə qarşılaşdırmışdır.

Beləliklə, qohum dillərin müqayisəli-tarixi metod əsasında tarixilik, coğrafi baxımdan yerləşmə, dil xüsusiyyətləri və s. prinsiplərlə öyrənilməsi dillərin qohumluq dərəcəsinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov Ağamusa. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988
2. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
3. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə. III cild, Bakı, "Ozan", 2006
4. Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. II cild (3 cildə), Bakı, 2019
5. Rəcəbli Əbülfəz. Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 2003, 492 səh.
6. Zeynalov Fərhad. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981
7. А.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974

РЕЗЮМЕ

Айгуль МИРЗАЕВА

Сравнительное изучение родственных языков как одно из ведущих направлений лингвистики

Ключевые слова: сравнение, родственные языки, классификация, тюркология, метод

Сравнение – очень важный компонент изучения. Так как, при изучении любого понятия оно играет важную роль в выявлении специфических и общих характеристик, которые оно проявляет по сравнению с другими понятиями.

Если сущность сравнительно-исторического метода состоит в сравнительном изучении родственных - т. е. одного и того же происхождения - языков, произошедших от одного великого языка, то можно сказать, что М. Кашгарли умело использовал этот метод в своей работе. Он создал сравнительную грамматику тюркских языков и сравнил ее с богатым арабским языком.

Изучение родственных языков на основе сравнительно-исторического метода по принципам историчности, географической положений, по особенностям языка и т.д. играет важную роль в определении степени родства языков.

ABSTRACT

Aygul MIRZAYEVA

*The Comparative Study of Related Languages is the Science of Linguistics
as one of the Leading Fields***Keywords:** *Comparison, related languages, classification, Turkology, method*

Comparison is a very important component of learning. Thus, in the study of any concept, it plays an important role in revealing the specific and general characteristics that it exhibits compared to other concepts.

If the essence of the comparative-historical method is the comparative study of related, i.e., the same origin, languages that come from one great language, it can be said that M. Kashgarli skillfully used this method in his work. He created the comparative grammar of Turkic languages and compared it to the rich Arabic language.

Based on the comparative-historical method of related languages, historicity, geographical location, language features, etc., learning with principles plays an important role in determining the degree of kinship of languages.